

HENRYK BARTOSZEWICZ

POLITYKA ZWIĄZKU SOWIECKIEGO WOBEC PAŃSTW EUROPY ŚRODKOWEJ I POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ PRZED PARYSKĄ KONFERENCJĄ POKOJOWĄ (STYCZEŃ–LIPIEC 1946 ROKU)

W drugiej połowie 1944 r. wraz z wkroczeniem wojsk sowieckich na terytorium państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej rozpoczął się proces podporządkowania ich Moskwie. ZSSR przystąpił do realizacji wypracowanej w pierwszych latach wojny koncepcji stworzenia wokół swoich granic systemu państw wasalnych¹. Z punktu widzenia formalno-prawnego prawna sytuacja międzynarodowa poszczególnych państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej w okresie wojny i bezpośrednio po jej zakończeniu nie była jednakowa. Polska, Czechosłowacja i Jugosławia należały do grona państw alianckich. Natomiast Rumunia, Bułgaria i Węgry były sojusznikami Osi. Istniały też pewne różnice w sytuacji wewnętrznej. W Jugosławii, w odróżnieniu od pozostałych państw, istniała w okresie wojny silna partyzantka komunistyczna zdolna wyzwolić kraj własnymi siłami. Dlatego Związek Sowiecki ten sam cel wobec poszczególnych państw omawianego regionu Europy musiał osiągać różnymi metodami. Dotyczyło to jednak klasycznych działań na arenie międzynarodowej.

Wprawdzie wobec Polski czy Czechosłowacji nie mógł Stalin zastosować reguł reżimu okupacyjnego, akceptowanego przez mocarstwa anglosaskie, jak w przypadku Rumunii, Bułgarii i Węgier, to jednak status aliancki nie uchronił tych państw od stopniowego podporządkowania Moskwie. Związek Sowiecki na terytoriach opanowanych przez Armię Czerwoną stosował metodę faktów dokonanych, inspirując tworzenie rządów opanowanych w całości bądź w znacznej części przez komunistów i ugrupowania lewicowe od nich uzależnione². Układy rozejmowe podpisane przez trzy mocarstwa z Rumunią (12 września 1944 r.),

¹ M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego od roku 1917 do naszych czasów*. Część druga: 1939-1953, przełożył T. Grochowski, Warszawa 1986, s. 93-94; W. Borodziej, *Od Poczdamu do Szklarskiej Poręby. Polska w stosunkach międzynarodowych 1945-1947*, Londyn 1990, s. 122-123; M. K. Kamiński, *Polska i Czechosłowacja w polityce Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii 1945-1948*, Warszawa 1991, s. 11.

² Na ten temat istnieje bogata literatura przemiotu. Do najwartościowszych prac należy zaliczyć: T. Żenczykowski, *Polska Lubelska 1944*, Paryż 1987; K. Kaplan, *Poválečné Československo. Československo 1945-1948. Narody a hranice*, Mnichov 1985; J. R. Nowak, *Geneza i pierwsze lata demokracji ludowej na Węgrzech 1944-1948*, Warszawa 1987; A. Koryn, *Wielkie mocarstwa a walka wewnątrz polityczna w Rumunii - od powstania sierpniowego 1944 r. do utworzenia rządu lewicy 6 III 1945 r.*, „Z dziejów stosunków polsko-radzieckich i rozwoju wspólnoty państw socjalistycznych”, nr XXIV, 1981.

Bułgarią (28 października 1944 r.) i Węgrami (20 stycznia 1945 r.) stwarzały podstawy prawnomiędzynarodowe faktycznego, chociaż pośredniego sprawowania władzy w tych krajach przez wojskowe sowieckie władze okupacyjne³. Umożliwiało to Moskwie, jak w przypadku Rumunii, nawet kontrolowanie procesu powstawania rządów⁴.

Procesowi tworzenia przez władze sowieckie faktów dokonanych na obszarach Polski i Czechosłowacji opanowanych przez Armię Czerwoną i kontrolowanych przez NKWD musiało towarzyszyć tworzenie klasycznych powiązań międzynarodowych. Nie wystarczyło tu sprawowanie przez Moskwę władztwa pośredniego poprzez partie komunistyczne oraz umieszczonych w resortach obrony i spraw wewnętrznych tych krajów doradców sowieckich. ZSSR pragnąc uzyskać aprobatę Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii dla utrzymania swoich wpływów w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej musiał w stosunkach z nowo tworzonymi reżimami w Polsce, Czechosłowacji i Jugosławii zachować pozory suwerenności tych państw. Dlatego też jeszcze w czasie wojny strona sowiecka przystąpiła do budowania systemu umów dwustronnych, które miały świadczyć o równoprawnych stosunkach bilateralnych Polski, Czechosłowacji i Jugosławii z ZSSR, a równocześnie zaś zapewnić Moskwie dominację w tej części Europy.

Już w momencie wkraczania wojsk sowieckich na terytorium Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej ZSSR starał się nadać ramy prawne sprawowania na tym terenie władzy przez naczelne dowództwo Armii Czerwonej. W przypadku Rumunii, Bułgarii i Węgier problem ten na korzyść Moskwy rozstrzygnęły postanowienia układów rozejmowych. Natomiast w odniesieniu do Czechosłowacji i Polski podobną rolę odegrało bilateralne porozumienie o stosunkach między sowieckim wodzem naczelnym a administracją czechosłowacką po wkroczeniu wojsk sowieckich na terytorium Czechosłowacji zawarte 8 maja 1944 r.⁵ i analogiczny dokument polsko-sowiecki z 26 lipca 1944 r.⁶ W myśl artykułu pierwszego, jednakowo brzmiącego w obu porozumieniach, we wszystkich sprawach dotyczących prowadzenia wojny na terytorium Polski i Czechosłowacji najwyższa władza koncentrowała się w rękach naczelnego wodza wojsk sowieckich, czyli Józefa Stalina. Artykuł siódmy tychże porozumień poddawał jurysdykcji sowieckiej obywateli polskich i czechosłowackich za przestępstwa popełnione w strefie operacji wojennych. Nieokreślenie bliżej rodzaju tych przestępstw i niewyznaczenie głębokości wojskowej strefy operacyjnej było dla władz sowieckich potrzebne i wygodne. Przepisy tego artykułu posłużyły m. in. do tłumaczenia *post factum* aresztowania i wywiezienia do Moskwy w marcu 1945 r. szesnastu przywódców Polski Podziemnej⁷.

Inny charakter miało porozumienie sowiecko-jugosłowiańskie o wkroczeniu

³ A. Kastory, *Pokój z Rumunią, Bułgarią i Węgrami w polityce wielkich mocarstw (1944–1947)*, Rzeszów 1981, s. 79–83; A. Koryn, *Rumunia w polityce wielkich mocarstw 1944–1947*, Wrocław 1983, s. 67–70; A. Koseski, *Bułgaria w polityce wielkich mocarstw (1944–1947)*, [w:] *Polska–Bułgaria przez wieki XVII–XX. Materiały z sesji Komisji Historycznej Polsko-Bułgarskiej*, pod red. W. Balceraka, Warszawa 1991, s. 141–142.

⁴ Koryn, *Wielkie mocarstwa ..., passim*.

⁵ *Dokumenty i materiały po historii sowiecko-czechosłowackich omoszenii (DMISCzO)*, t. IV, kn. 2, Moskwa 1983, s. 78–89.

⁶ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich (DMHSPR)*, t. VIII, Warszawa 1974, s. 155–158.

⁷ Żenczykowski, *op. cit.*, s. 121.

oddziałów Armii Czerwonej na terytorium Jugosławii. Przewidywało ono jedynie czasowe przebywanie wojsk sowieckich, a administracja cywilna na obszarze działań Armii Czerwonej miała pozostać w rękach władz jugosłowiańskich⁸. Odmienne treść porozumienia od tych, jakie ZSSR zawarł z Czechosłowacją i Polską, wynikała z faktu, że nie miało ono służyć realizacji celów polityki sowieckiej w Jugosławii, a jedynie celom operacji militarnych na terytorium Węgier⁹.

Władze sowieckie w stosunkach z państwami Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej, przede wszystkim członkami koalicji antyhitlerowskiej, starały się wykorzystać także obawy przed ewentualną, ponowną agresją Niemiec w procesie uzależniania tych państw od Moskwy. Dlatego też jeszcze w czasie wojny ZSSR zawarł pakt polityczno-wojskowy z Czechosłowacją (12 grudnia 1943 r.), Jugosławią (11 kwietnia 1945 r.) i Polską (21 kwietnia 1945), które były skierowane przeciwko ponownej agresji Niemiec. Ponadto strony zobowiązywały się nie uczestniczyć w koalicjach wymierzonych przeciwko jednemu z sygnatariuszy¹⁰.

ZSSR z jednej strony dążył do sprawowania kontroli nad polityką wewnętrzną i zagraniczną państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej, starał się wykorzystać płaszczyznę klasycznych, dwustronnych powiązań międzynarodowych, z drugiej zaś pragnął zapewnić swej dominacji w tym regionie akceptację mocarstw anglosaskich. W odniesieniu do Rumunii, Bułgarii i Węgier podstawowe cele, przynajmniej do czasu podpisania traktatów pokojowych, osiągnął w postaci uzgodnień zawartych w układach rozejmowych. Jaftańska Deklaracja o Wyzwolonej Europie i postanowienia konferencji poczdamskiej w odniesieniu do państw – byłych satelitów III Rzeszy – nie naruszały dominującej roli sowieckich władz wojskowych w Sojuszniczych Komisjach Kontroli w Bukareszcie, Sofii i Budapeszcie¹¹.

W kwestii Polski i Jugosławii ZSSR na arenie międzynarodowej również szybko osiągnął zamierzone cele. 20 marca 1945 r. Wielka Brytania, a 29 marca 1945 r. Stany Zjednoczone uznały komunistyczny rząd tymczasowy Jugosławii, w skład którego weszło jedynie trzech polityków z partii demokratycznych¹². Pomimo że w przypadku Polski sprawa była bardziej skomplikowana, to w niewiele ponad trzy miesiące później znalazła także swój finał. Utworzony, w wyniku reorganizacji komunistycznego rządu tymczasowego, Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej 5 lipca 1945 r. został uznany przez mocarstwa anglosaskie¹³.

Czechosłowacja była jedynym krajem Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej, który na przełomie 1945 i 1946 r., po wycofaniu z jego terytorium wojsk sowieckich, nie był rządzony przez władze zdominowane przez komunistów i nosił wszelkie cechy państwa demokratycznego, pomimo ograniczeń, jakie stworzył tzw. program koszycki¹⁴. Nie oznaczało to, że władze sowieckie zrezyg-

⁸ *Wnieszniaja politika Sowietского Sojuza w period Otieczestwiennoj Wojny 1941–1945 gg.*, Moskwa 1946, s. 236; Dedijer, *Dnevnik*, kn. 2, Beograd 1970, s. 226–227.

⁹ M. J. Zacharias, *Jugosławia w polityce Wielkiej Brytanii 1940–1945*, Wrocław 1985, s. 262.

¹⁰ Teksty układów, w kolejności ich zawierania: DMiSCzO, t. IV, kn. 1, Moskwa 1981, s. 394–396; *Wnieszniaja politika Sowietского Sojuza...*, s. 175–178; DMHSPR, t. VIII, s. 443–445.

¹¹ Kastory, *op. cit.*, s. 113–130; Koryn, *Rumunia w polityce wielkich mocarstw...*, s. 140–141.

¹² Zacharias, *op. cit.*, s. 312.

¹³ Borodziej, *op. cit.*, s. 123.

¹⁴ Kamiński, *op. cit.*, s. 114.

nowały z podporządkowania sobie Czechosłowacji. Jednakże na początku 1946 r. istniały w tym kraju warunki do swobodnej rywalizacji pomiędzy komunistami a partiami niekomunistycznymi. W tym czasie otwarta pozostawała także sprawa, czy Czechosłowacja pozostanie w orbicie dominacji sowieckiej, czy też stanie się państwem suwerennym i znajdzie się po „stronie zachodniej”. Pozostała jeszcze trzecia ewentualność – realizowanie koncepcji prezydenta Edvarda Beneša: „pomostu między Wschodem a Zachodem”, czyli równowagi wpływów w Czechosłowacji Związku Sowieckiego i mocarstw zachodnich.

Wydaje się, iż, pomimo dominacji sowieckiej w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej po zakończeniu wojny, istniały pewne szanse, nie tylko w odniesieniu do Czechosłowacji, ustanowienia w tych krajach rządów demokratycznych. Dowodem tego były między innymi wyniki wyborów na Węgrzech, przeprowadzonych 3 listopada 1945 r., które przyniosły zwycięstwo partiom niekomunistycznym¹⁵. Jednakże dalsze losy tych krajów w znacznym stopniu zależały od polityki Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, wobec poczynań ZSSR w tej części kontynentu europejskiego. Natomiast szanse na rozstrzygnięcia pozytywne dla tych państw środkowoeuropejskich, tzn. uzyskanie niezależności od Moskwy, były znacznie mniejsze aniżeli w końcowym okresie wojny.

Mocarstwa anglosaskie w drugiej połowie 1945 r. podjęły działania, które wskazywały na wzrost ich zainteresowania Europą Środkową i Południowo-Wschodnią. Postawa USA i Wielkiej Brytanii w kwestii uznania przez trzy mocarstwa rządów Rumunii, Bułgarii i Węgier oraz wobec sowieckich propozycji zgłoszonych na londyńskiej sesji Rady Ministrów Spraw Zagranicznych wydawała się wskazywać, że Anglosasi nie zamierzają dłużej odgrywać roli biernego obserwatora poczynań ZSSR w środkowo-wschodniej części kontynentu europejskiego. W Waszyngtonie i Londynie odrzucono propozycję sowiecką uznania niedemokratycznych rządów Rumunii i Bułgarii, natomiast rząd węgierski mocarstwa zachodnie uznały dopiero po wyborach w listopadzie 1945 r.¹⁶ Politycy anglosascy podczas londyńskiej sesji RMSZ nie tylko odrzucili propozycję szefa dyplomacji sowieckiej Wiaczesława M. Mołotowa, aby podstawę traktatów pokojowych z państwami – byłymi satelitami III Rzeszy, stanowiły układy rozejmowe zawarte z tymi krajami, ale także zażądali reorganizacji rządów w Bukareszcie i Sofii.

Jednakże „twardy kurs” przyjęty przez mocarstwa zachodnie wobec Moskwy we wrześniu 1945 r. nie trwał długo. Podczas moskiewskiej konferencji ministrów spraw zagranicznych ZSSR, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii strona sowiecka kosztem minimalnych ustępstw, m.in. w sprawie reorganizacji rządów Rumunii i Bułgarii, zdołała przeforsować zasadnicze postulaty w kwestii trybu przygotowania traktatów pokojowych z trzema państwami naddunajskimi¹⁷.

W okresie między styczniem a lipcem 1946 r., poprzedzającym konferencję paryską, poświęconą przyjęciu traktatów pokojowych z państwami – byłymi satelitami III Rzeszy, w polityce sowieckiej wobec Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej dominowały trzy problemy. Pierwszym z nich były prace związane z przygotowaniem traktatów dla Rumunii, Bułgarii i Węgier oraz sprawy z tym łączące się, m.in. uznanie przez trzy mocarstwa rządów w Bukareszcie i Sofii czy

¹⁵ Nowak, *op. cit.*, s. 153.

¹⁶ *Documents on American Foreign Relations*, vol. VIII, Boston 1948 (dalej: DAFR), s. 18.

¹⁷ Kastory, *op. cit.*, s. 179–183; Koryn, *Rumunia w polityce wielkich mocarstw*, s. 170–173.

ustalenie z władzami Polski, Czechosłowacji i Jugosławii wspólnej taktyki na konferencję w Paryżu. Drugim było przystąpienie do przyspieszenia rozstrzygnięcia sporów, głównie terytorialnych, między krajami tego regionu, z których część miała znaleźć swe rozwiązanie w dokumentach pokojowych. Trzecim natomiast był cały wahlarz dwustronnych negocjacji gospodarczych, zmierzających do zawarcia porozumień wiążących gospodarki krajów wschodnioeuropejskich z gospodarką ZSSR.

Postanowienie konferencji moskiewskiej w sprawie rozszerzenia składu rządu rumuńskiego o dwóch przedstawicieli partii opozycyjnych (po jednym z Partii Narodowo-Chłopskiej i Partii Narodowo-Liberalnej) zostało wykonane już w pierwszych dniach stycznia 1946 r. Komisja w składzie: wiceminister spraw zagranicznych ZSSR Andriej Wyszynski oraz ambasadorowie w Moskwie William Averell Harriman i Archibald Clark-Kerr w dniach 1-8 stycznia przeprowadziła konsultacje z królem Mihai I, rządem i przedstawicielami partii opozycyjnych. Postanowiono uzupełnić skład gabinetu Petru Grozy o dwóch ministrów bez teki reprezentujących PNCh (Emil Hațieganu) i PNL (Mihai Romiceanu)¹⁸. Dnia 8 stycznia rząd rumuński uchwalił deklarację, w której zapowiedział przeprowadzenie w możliwie najkrótszym czasie powszechnych, wolnych i tajnych wyborów z udziałem wszystkich partii demokratycznych. Ponadto w dokumencie tym stwierdzono, że kampania wyborcza będzie prowadzona w warunkach wolności prasy, słowa i zgromadzeń. Następnego dnia premier Groza postanowienia Rady Ministrów przekazał Harrimanowi i Clark-Kerrowi¹⁹. W niespełna miesiąc później, 5 lutego, Stany Zjednoczone i Wielka Brytania wyraziły gotowość uznania rządu rumuńskiego²⁰.

Natomiast nie udało się zrealizować postanowień konferencji moskiewskiej w kwestii reorganizacji rządu bułgarskiego. Po przekazaniu przez Związek Sowiecki 3 stycznia premierowi Kimon Georgiewowi warunków postanowień trzech mocarstw rozpoczęły się rozmowy rządu z opozycją. W trakcie negocjacji wyłoniły się rozbieżności dotyczące odmiennej interpretacji zalecenia konferencji moskiewskiej. Partie opozycyjne uzależniały wejście w skład rządu od zgody Frontu Ojczyźnianego na rozwiązanie parlamentu, przeprowadzenie nowych wyborów, reorganizację resortów spraw wewnętrznych i sprawiedliwości oraz dymisję Antona Jugowa ze stanowiska ministra spraw wewnętrznych²¹. W związku z zaistniałymi rozbieżnościami, 7 stycznia przybyła do Moskwy bułgarska delegacja rządowa. Stalin poinformował Georgiewa, Jugowa i Petko Stajnowa, iż rządowi Bułgarii zalecono jedynie dokooptowanie dwóch ministrów, reprezentujących partie demokratyczne, niezajdujące się w ramach Frontu Ojczyźnianego. Polecił on także Wyszynskiemu przeprowadzenie rozmów z opozycją bułgarską²². Jednakże misja sowieckiego wiceministra spraw zagranicznych w Sofii

¹⁸ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1946, vol. VI, Eastern Europe, the Soviet Union, Washington 1969 (dalej: FRUS 1946, vol. VI), s. 555–560.

¹⁹ *Ibidem*, s. 562–568.

²⁰ *Ibidem*, s. 569–572; 14 lutego Waszyngton, a 15 lutego Londyn nawiązały z Rumunią „ograniczone” stosunki dyplomatyczne, na szczeblu przedstawicieli dyplomatycznych. K o r y n, *Rumunia w polityce wielkich mocarstw*, s. 176.

²¹ FRUS 1946, vol. VI, s. 49–51.

²² *Sowiecko-bułgarskie odnośnienia 1944–1948. Dokumenty i materiały*, Moskwa 1969 (dalej: SBO), s. 210–212.

(9–12 stycznia) zakończyła się fiaskiem. Wyszyński przedłożył partiom opozycyjnym ultimatum: albo wejdą w skład rządu bez dodatkowych warunków, albo ustalenia konferencji moskiewskiej należy uznać za bezprzedmiotowe. Przywódcy opozycji ultimatum odrzucili. Rozmowy rząd – opozycja zostały przerwane²³.

Opozycja bułgarska usiłowała odwołać się do trzech mocarstw, lecz bezskutecznie. Memorandum skierowane 17 stycznia do Sojuszniczej Komisji Kontroli w Sofii zostało zwrócone przez jej wiceprzewodniczącego Siergieja Biriuzowa bez rozpatrzenia²⁴. Żądania opozycji postanowiły wesprzeć Stany Zjednoczone. 22 lutego przedstawiciel Departamentu Stanu wręczył ambasadorom ZSSR i Wielkiej Brytanii oraz delegatowi politycznemu Bułgarii w Waszyngtonie *aide-mémoire*, zawierające interpretację amerykańską decyzji podjętej w Moskwie²⁵. Związek Sowiecki odrzucił propozycję USA, aby rozszerzenie składu rządu Georgiewa o dwóch ministrów przeprowadzono w warunkach, które byłyby do przyjęcia zarówno dla partii Frontu Ojczyźnianego, jak i pozostających w opozycji. Władze sowieckie oświadczyły, że memorandum z 22 lutego stanowi naruszenie ustaleń moskiewskich. Oskarżył także Waszyngton, używając swojej „klasycznej” retoryki, „o mieszanie się w sprawy wewnętrzne Bułgarii i podsycanie stanu napięcia w tym kraju”²⁶. W drugiej połowie marca 1946 r. rząd i opozycja podjęły jeszcze jedną próbę wykonania zalecenia konferencji moskiewskiej. Jednakże nie osiągnęły porozumienia²⁷. Postanowienie trzech mocarstw o reorganizacji rządu bułgarskiego nie zostało urzeczywistnione, a Stany Zjednoczone i Wielka Brytania wstrzymały się z decyzją nawiązania stosunków dyplomatycznych z rządem w Sofii.

Porozumienie osiągnięte w Moskwie przez szefów dyplomacji trzech mocarstw umożliwiło wprawdzie wznowienie prac Rady Ministrów Spraw Zagranicznych, jednak nie usunęło wszystkich kwestii spornych między mocarstwami dotyczącymi regionu wschodnioeuropejskiego. Związek Sowiecki nie zamierzał rezygnować ze swoich zdobyczy, a także odstępować od wcześniej wytyczonych celów, realizowanych dotychczas za aprobatą Anglosasów. Pierwsze miesiące 1946 r. przyniosły deklaracje mężów stanu i polityków ZSSR, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, zapowiadające podział świata na dwa obozy: wschodni (komunistyczny) i zachodni²⁸. Sytuacja międzynarodowa, kształtująca się od początku tegoż roku, przy aktywnym udziale Moskwy, nie pozostawała bez wpływu na politykę sowiecką wobec państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej. ZSSR, dostrzegając coraz mniejsze szanse na utrzymanie długotrwałego współdziałania mocarstw na zasadach ustalanych w Moskwie, zaczął zmierzać do dalszego i możliwie szybkiego utrwalania swoich wpływów w krajach tzw. demokra-

²³ J. Jackowicz, *Traktat pokojowy z Bułgarią 1947*, Wrocław 1981, s. 51; Koseski, *op. cit.*, s. 145.

²⁴ FRUS 1946, vol. VI, s. 59.

²⁵ DAFR, vol. VIII, s. 319; Jackowicz, *op. cit.*, s. 51.

²⁶ SBO, s. 220–222.

²⁷ Jackowicz, *op. cit.*, s. 52–53, 86, 89.

²⁸ Najbardziej charakterystycznymi wystąpieniami, ilustrującymi taki stan rzeczy, były przemówienia przedwyborcze, do Rady Najwyższej ZSSR, Mołotowa z 7 lutego i Stalina z 9 lutego; wystąpienie sekretarza stanu USA Jamesa Byrnesa z 28 lutego w Oversea Press Club oraz mowa byłego premiera Wielkiej Brytanii Winstona S. Churchilla z 5 marca w Fulton. *Wnieszniaja politika Sowietского Sojuza...*, 1946 g., s. 27–42; „Rzeczpospolita”, 8 II 1946; Zbiór Dokumentów PISM 1947, Warszawa 1947, nr 4, s. 155–157.

cji ludowej poprzez wspieranie partii komunistycznych w ich walce (prowadzonej metodami administracyjnymi i terrorem) z partiami demokratycznymi.

Rządy państw naddunajskich – byłych satelitów III Rzeszy, przede wszystkim rządy Rumunii i Bułgarii zdominowane przez komunistów, liczyły na wspieranie przez władze sowieckie ich postulatów zmierzających do uzyskania jak najkorzystniejszych warunków pokojowych. Zabiegały także w Moskwie o złagodzenie zobowiązań rozejmowych. Trudna sytuacja ekonomiczna tych krajów, podobnie jak i trudności w negocjacjach gospodarczych z państwami zachodnimi, na jakie natrafiała także Polska, Czechosłowacja i Jugosławia, były skrupulatnie wykorzystywane przez ZSSR do uzależniania od siebie państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej.

Postanowienia ekonomiczne układów rozejmowych oraz decyzja konferencji poczdamskiej o prawie ZSSR do całej własności niemieckiej na obszarze państw naddunajskich – byłych satelitów III Rzeszy, praktycznie oddawały gospodarki tych krajów pod zarząd sowiecki. Jeszcze w okresie wojny powstała koncepcja wykorzystania przez Moskwę mienia niemieckiego do tworzenia w Rumunii, Bułgarii i na Węgrzech spółek mieszanych. Pierwszym krajem, w którym zaczęto realizować koncepcję spółek, była Rumunia. Podpisana w tej sprawie 8 maja 1945 r. w Moskwie umowa przewidywała powstanie sowiecko-rumuńskich towarzystw mieszanych w podstawowych gałęziach gospodarki Rumunii. Protokół dodatkowy do umowy określał działania tego typu kompanii. W pierwszym etapie przewidziano utworzenie czterech spółek mieszanych: 1) do poszukiwań, wydobycia, przerobu i sprzedaży ropy naftowej, 2) do eksploatacji transportu rzecznego i morskiego, 3) do organizacji i eksploatacji linii lotniczych, 4) do uprzemysłowienia i eksploatacji gospodarki leśnej. Postanowiono również powołać wspólny bank kredytowy²⁹.

Dnia 27 sierpnia w Moskwie Węgry podpisały układ o współpracy gospodarczej i wymianie handlowej. Dokument ten, jak i analogiczny sowiecko-rumuński z 8 maja tegoż roku, zawierał plan współpracy gospodarczej na okres pięciu lat, w tym regulował sprawę wykorzystania mienia niemieckiego na Węgrzech, przekazanego decyzją konferencji poczdamskiej ZSSR, dla tworzenia sowiecko-węgierskich przedsiębiorstw mieszanych. Strony uzgodniły, że towarzystwa mieszane zostaną powołane w kluczowych gałęziach węgierskiej gospodarki narodowej: przemyśle metalurgicznym, budowy maszyn, eksploatacji złóż ropy naftowej, produkcji energii elektrycznej, bankowości oraz transporcie samochodowym, rzeczonym i lotniczym³⁰.

Wieloletnie układy gospodarcze zawarte przez ZSSR z Rumunią i Węgrami, zwłaszcza ich postanowienia dotyczące spółek mieszanych, wywołały niepokój w Londynie i Waszyngtonie. Mocarstwa anglosaskie obawiały się całkowitego podporządkowania gospodarek tych krajów gospodarce sowieckiej oraz wyeliminowania interesów ekonomicznych Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii z tego regionu Europy. Po 8 maja 1945 r. Anglosasi najpierw wyrazili swoje niezadowolenie w formie not werbalnych, złożonych dowództwu Sojuszniczej Ko-

²⁹ A. A. Szewiakow, *Omoszenija mieźdu Sowietkim Sojuzom i Rumyniej 1944–1949*, Moskwa 1985, s. 168–169; *Romania 1944–1949. Gli anni della rivoluzione democratico-popolare*, Roma 1972, s. 148–149.

³⁰ *Foreign Relations of the United States 1945*, vol. IV; *Europe*, Washington 1968 (dalej: FRUS 1945, vol. IV) s. 881–883; Nowak, *op. cit.*, s. 142–143.

misji Kontroli w Bukareszcie. Ponieważ kierownictwo sowieckie SKK nie podjęło dyskusji na ten temat, ambasadorzy USA i Wielkiej Brytanii w Moskwie skierowali do resortu spraw zagranicznych ZSSR noty protestacyjne. Porozumienie sowiecko-rumuńskie określono jako niezgodne z prawem międzynarodowym, stwierdzając ponadto, że mocarstwa sojusznicze powinny uzgadniać swoją politykę, w tym także ekonomiczną, wobec byłych państw satelickich Niemiec. Stanowisko Anglosasów było zgodne z postanowieniami jałtańskiej Deklaracji o Wyzwolonej Europie. Natomiast strona sowiecka odrzuciła propozycje zawarte w notach Londynu i Waszyngtonu, oświadczając, że umowy podpisane z Rumunią nie kolidują z prawem międzynarodowym. Ponadto w nocy Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych ZSSR stwierdzano, że nie istnieją przeszkody uniemożliwiające Wielkiej Brytanii i Stanom Zjednoczonym nawiązanie stosunków gospodarczych i wymiany handlowej z Rumunią³¹.

Układ sowiecko-węgierski spotkał się nie tylko z oporem mocarstw zachodnich, ale także wywołał sprzeciw węgierskich polityków i partii demokratycznych. Planom tak bardzo rozbudowanych stosunków gospodarczych z ZSSR przeciwna była przede wszystkim Niezależna Partia Drobnych Rolników. Przywódcy NPDR oskarżyli premiera Dálnóki Miklósa o ignorancję w sprawach administracyjnych i gospodarczych, a przewodniczącego delegacji węgierskiej na rokowania w Moskwie, komunistę Ernő Gerő, o przekroczenie pełnomocnictw. Domagali się przede wszystkim, aby przed wprowadzeniem w życie postanowień umowy o powołaniu towarzystw mieszanych uzyskano akceptację przedstawicieli USA i Wielkiej Brytanii w Sojuszniczej Komisji Kontroli³².

Mocarstwa zachodnie oceniały, że stosunki gospodarcze między ZSSR i Węgrami, budowane na bazie spółek mieszanych, mogą spowodować poddanie kontroli sowieckiej niektórych gałęzi, a nawet całej węgierskiej gospodarki narodowej³³. Jednakże oficjalnie rządy Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii protestowały przeciwko układowi z 27 sierpnia 1945 r. dopiero po jego ratyfikacji przez Węgry³⁴. Strona sowiecka nie podzielała stanowiska Anglosasów o podporządkowaniu ZSSR 50% przemysłu i transportu węgierskiego. Uznała także za bezzasadny zarzut o niekonsultowaniu kwestii układu z Węgrami na forum SKK. Ponadto w odpowiedzi na notę brytyjską i amerykańską stwierdzała, że porozumienie sowiecko-węgierskie nie uniemożliwia Budapesztowi zawarcia analogicznych umów z mocarstwami zachodnimi, a również z innymi państwami³⁵.

System spółek mieszanych – jako wyjątkowo skuteczna metoda podporządkowania gospodarek krajów wschodnioeuropejskich gospodarce sowieckiej – miał objąć nie tylko były państwa satelickie III Rzeszy, ale także Polskę, Jugosławię i Czechosłowację. Jedynie w Polsce spółki takie nigdy nie powstały, jednakże

³¹ *Foreign Relations of the United States 1945*, vol. V; *Europe*, Washington 1967 (dalej: FRUS 1945, vol. V), s. 544–545; *Szewiakow*, *op. cit.*, s. 170–171.

³² FRUS 1945, vol. IV, s. 879–881; *Nowak*, *op. cit.*, s. 143.

³³ FRUS 1945, vol. IV, s. 868–869.

³⁴ Ambasadorzy USA i Wielkiej Brytanii w Moskwie złożyli odpowiednio 15 i 17 października 1945 r. noty protestacyjne. FRUS 1945, vol. IV, s. 888–889, 891, 901; strona węgierska układ gospodarczy z ZSSR ratyfikowała 13 października 1945 r. *SSSR i strony narodowej demokracji. Stanowienie otoszenii i sotrudniczestwa 1944–1949 gg.*, red. W. K. Wołkow, W. J. Sipots, Moskwa 1985, s. 324.

³⁵ FRUS 1945, vol. IV, s. 901–902.

gospodarka polska poniosła w zamian inne zapewne nie mniejsze koszty. Podczas wizyty delegacji TRzJN w Moskwie w sierpniu 1945 r. strona polska nie godząc się na propozycję Stalina dotyczącą utworzenia spółek polsko-sowieckich do eksploatacji kopalń węgla kamiennego w zagłębiu dolnośląskim została zmuszona do przyjęcia koncepcji tzw. taniego węgla, stanowiącej, że Polska miała dostarczać ZSSR przez okres okupacji Niemiec węgiel i koks, których cena sprzedaży równała się kosztom wydobycia³⁶.

W pierwszej połowie 1946 r. władze sowieckie nie tylko kontynuowały politykę rozszerzania powiązań gospodarczych z państwami Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej, ale proces ten przyspieszyły. Od pierwszych miesięcy roku trwały negocjacje handlowe z delegacjami wszystkich sześciu krajów. W stadium realizacji weszły umowy o tworzeniu spółek mieszanych z Rumunią, Węgrami i Bułgarią. Negocjowano także nowe umowy poszerzające dotychczasowe więzy gospodarcze krajów wschodnioeuropejskich z ZSSR.

Polsko-sowieckie negocjacje handlowe rozpoczęły się w sytuacji dla Polski niekorzystnej. Trudną sytuację gospodarczą państwa, zwłaszcza aprowizacyjną, pogarszała decyzja UNRRA o zmniejszeniu dostaw żywności do Polski³⁷. Nie ułatwiało jej także przedłużanie się, rozpoczętych w lipcu 1945 r., rokowań między TRzJN a rządem brytyjskim w sprawie zwrotu złota polskiego oraz odkładanie przez USA decyzji o udzieleniu Polsce pożyczki³⁸.

Rozpoczęcie negocjacji handlowych poprzedziło podpisanie w Moskwie 8 lutego 1946 r. porozumienia, na mocy którego rząd sowiecki zobowiązywał się dostarczyć stronie polskiej 200 tys. ton zboża na poczet umowy o wzajemnych dostawach towarów na 1946 r.³⁹ Pierwsza faza polsko-sowieckich rokowań rozpoczęła się 1 marca 1946 r. Przedmiotem rozmów przeprowadzonych w dniach 1–22 marca było ustalenie list towarów, cen i sposobów dokonywania wzajemnych rozliczeń. Strona polska dążyła do zapewnienia zgody rządu sowieckiego na ograniczenie eksportu do ZSSR surowców niezbędnych do odbudowy gospodarki narodowej. W kwestii rozliczeń delegacja polska uznała za konieczne, aby przy dokonywaniu rozliczeń przyjąć za jednostkę rozrachunkową dolar USA, a ceny ustalać na podstawie cen światowych, obowiązujących na rynku londyńskim i nowojorskim. Postulowała także, aby sprawę arbitrażu powierzyć komisji mieszanej, natomiast kontrakty na zakup towarów sowieckich zawierać w Moskwie, a na towary polskie w Warszawie. Przedmiotem negocjacji było także dążenie strony polskiej do nadania przedstawicielstwu handlowemu w Moskwie tej samej rangi, jaką posiadało przedstawicielstwo ZSSR w Warszawie⁴⁰.

³⁶ Protokół z posiedzenia Rady Ministrów TRzJN, 18 VIII 1945, Archiwum Prywatne Edwarda Osóbki-Morawskiego (APEOM); *Protokoły posiedzeń rządu: PKWN, Rządu Tymczasowego RP i TRzJN* (odpisy); tekst porozumienia: Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych (AMSZ), zespół (z) 6, t. 459, k. 11.

³⁷ „Rzeczpospolita”, 15 II 1946.

³⁸ Protokół posiedzenia Rady Ministrów TRzJN, 29 XI 1945, APEOM, *Protokoły posiedzeń rządu...*; A. Bliss-Lane, *I saw Poland betrayd. An American Ambassador reports to the American People*, New York-Indianapolis 1948, s. 142–146, 206, 226–227; Kamiński, *op. cit.*, s. 154–156, 158.

³⁹ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. IX, styczeń 1946 – grudzień 1949, Warszawa 1976 (dalej: DMHSPR, t. IX), s. 16–17.

⁴⁰ *Sprawozdanie Wydziału Prasowego Ambasady RP w Moskwie*, 1 III 1946, AMSZ, z. 6, t. 481, k. 93–94; *Protokół z konferencji u ministra Jędrzychowskiego*, 26 II 1946, AAN, MZiHZ, t. 97, k. 3–6;

Mogłoby wydawać się, że żadne postulaty delegacji polskiej, zgodnie z zasadami prawa międzynarodowego i ogólnie przyjętymi normami, nie powinny budzić zastrzeżeń. Jednakże strona sowiecka nie przyjęła propozycji i negocjacje odłożono. Natomiast w końcu marca zostały zawarte umowy rozszerzające płaszczyznę polsko-sowieckich stosunków gospodarczych. 20 marca strony podpisały umowę o nawiązaniu łączności pocztowej i telefoniczno-telegraficznej⁴¹. Dzień później, 21 marca, została zawarta umowa komunikacji lotniczej. Przewidywała ona eksploatację przez ZSSR linii lotniczych Moskwa–Warszawa oraz Moskwa–Warszawa–Berlin. Strona polska uzyskała jedynie prawo przelotu nad sowiecką strefą okupacyjną Niemiec⁴².

Druga faza polsko-sowieckich rokowań handlowych rozpoczęła się 5 kwietnia, zakończonych tydzień później podpisaniem (12 kwietnia) umowy o wzajemnych dostawach towarów w okresie od 1 kwietnia 1946 r. do 31 marca 1947 r. Umowa generalnie została oparta na zasadach postulowanych przez stronę polską w kwestii cen, miejsc zawierania kontraktów i warunków rozliczeń. Wartość dostaw każdej ze stron określono na sumę 96 mln dolarów USA⁴³. Nowym elementem, występującym po raz pierwszy w polsko-sowieckiej umowie, było umieszczenie należności od ZSSR za tranzyt kolejowy, który stanowił pokrycie 13% polskiego importu towarów rosyjskich. W skład pokrycia importu polskiego weszły także należności z tytułu dostaw tzw. taniego węgla. Inne postulaty strony polskiej zgłoszone w pierwszej części rokowań, m.in. sprawa rangi polskiego przedstawicielstwa handlowego w Moskwie, nie zostały rozstrzygnięte⁴⁴. Natomiast władze sowieckie wyraziły zgodę na zwiększenie eksportu do Polski o dodatkowe 300 tys. ton zboża⁴⁵. Należy jednak podkreślić, że kwestia tzw. dodatkowych dostaw zboża ze Związku Sowieckiego do krajów Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej, a zwłaszcza do Polski, była przede wszystkim traktowana jako element wsparcia dla rządów komunistów; eksploatowana do granic możliwości przez propagandę komunistyczną. Ponadto brak dokumentów wykonawczych do tych porozumień nie pozwala stwierdzić, w jakim czasie i w jakich ilościach zboże to było dostarczane. Nie należy wykluczyć, że szczególnie w początkowym okresie (w latach 1944–1945) Polska otrzymywała zboże pochodzące z rekwizycji dokonywanych przez wojska sowieckie na ziemiach polskich.

W końcu grudnia 1945 r. przybyła do Moskwy delegacja czechosłowacka pod przewodnictwem ministra przemysłu Bohumila Laušmana. Podczas rozmów przeprowadzonych w pierwszych dniach stycznia 1946 r. omawiano kwestię możliwości eksportu do Czechosłowacji surowców. W tym czasie obie strony projektowały także zawarcie umów o komunikacji lotniczej i kolejowej⁴⁶. Rokowania handlowe rozpoczęły się w marcu 1946 r. i były prowadzone w dwóch etapach, nieomalże równoległe z analogicznymi negocjacjami polsko-sowieckimi. Delega-

Protokół z konferencji u dyrektora Drozdowskiego, 18 IV 1946, AAN, MZiHZ, t. 91, k. 42–43; *Pismo radcy A. Zausznicy do ministra Jędrychowskiego*, 14 II 1946, AMSZ, z. 6, t. 480, k. 2–4.

⁴¹ Tekst umowy: DMHSPR, t. IX, s. 44–45.

⁴² Tekst umowy: *ibidem*, s. 56–60.

⁴³ Tekst umowy: AAN, MZiHZ, t. 97, k. 8–34.

⁴⁴ *Protokół konferencji u dyrektora Drozdowskiego*, 18 IV 1946, *op. cit.*

⁴⁵ *Pismo Jędrychowskiego do Mikojana*, 10 IV 1946 i Nota Mołotowa do Matwina, 11 IV 1946, AAN, MZiHZ, t. 97, k. 44–45 i 46–47.

⁴⁶ FRUS 1946, vol. VI, s. 178–180; L. P. Kołodnikowa, *Sowietsko-czechosłowackije otnoszenija w pierwyje poslewojennyje gody*, „Woprosy istorii”, 1978, nr 5, s. 50.

cjom przewodniczyli Anastas Mikojan i Hubert Ripka. Strona czechosłowacka proponowała zastąpienie umowy z 25 marca 1935 r. nową umową, tworzącą podstawy prawno-międzynarodowe stosunków handlowych między ZSSR i Czechosłowacją. Mikojan jako wzór zaproponował polsko-sowiecki układ handlowy z 7 lipca 1945 r., korzystny dla Związku Sowieckiego. Natomiast Ripka opowiadał się za przyjęciem rozwiązań zawartych w umowie sowiecko-francuskiej, podpisanej 29 grudnia 1945 r., opartej na zasadach równoprawnych. Ostatecznie postanowiono, że umowa handlowa będzie wzorowana na umowie z 1935 r.⁴⁷

Podpisana 12 kwietnia 1946 r. sowiecko-czechosłowacka umowa precyzowała ogólne zasady dwustronnych stosunków handlowych. Zawierała postanowienie o stosowaniu wzajemnie klauzuli największego uprzywilejowania. Ceny na towary miały być ustalane na podstawie cen na rynkach światowych lub konkurencyjnych, proponowanych przez inne państwa. Uzgodniono, że rozliczenia będą dokonywane w formie clearingu. Przyjęto także postulat Ripki, nieokreślenia w umowie dostaw poszczególnych rodzajów towarów. Umowa miała obowiązywać przez okres 1 roku, z możliwością automatycznego przedłużania w następnych latach. Kontrolę nad jej realizacją powierzono specjalnej komisji dwustronnej. Do umowy załączono listy towarów, których wymianą były zainteresowane obie strony. Dostawy towarów miały odbywać się na podstawie porozumień zawieranych między poszczególnymi resortami rządów ZSSR i Czechosłowacji⁴⁸.

Dnia 12 kwietnia w Moskwie oprócz umowy handlowej strony podpisały protokół o uregulowaniu niedokończonych rozliczeń, wynikających z wymiany towarów między ZSSR i Czechosłowacją w okresie międzywojennym, oraz porozumienie o eksporcie 30 tys. ton zboża rosyjskiego⁴⁹. Ponadto w czasie rokowań w marcu-kwietniu 1946 r. postanowiono, że zostanie uruchomiona bezpośrednia komunikacja kolejowa między obydwojoma krajami. Strona sowiecka zobowiązała się także umożliwić transport towarów czechosłowackich na rynki Europy Zachodniej przez swoją strefę okupacyjną Niemiec. Omawiano również kwestię wykorzystania Dunaju do rozwoju stosunków handlowych Czechosłowacji z zagranicą⁵⁰. Jeszcze wówczas sowiecko-czechosłowackie stosunki gospodarcze nosiły w zasadzie wszelkie cechy stosunków równoprawnych.

W pierwszych miesiącach 1946 r. Rumunia i Węgry zabiegały w Moskwie o zmniejszenie bądź zmianę terminów spłat reparacji. Wobec propozycji rządu P. Grozy strona sowiecka na ogół zajmowała przychylnie stanowisko. 15 kwietnia w Moskwie podjęto decyzję o przedłużeniu Rumunii terminu spłat reparacji z 6 do 8 lat⁵¹. Uwzględniono także prośbę rządu rumuńskiego w sprawie dodatkowych dostaw zboża, w wysokości 200 tys. ton, w zamian za surowce rumuńskie (m. in. drewno i ropę naftową)⁵².

Na początku kwietnia 1946 r. rozpoczęły się sowiecko-bułgarskie rokowania handlowe, sfinalizowane 27 tegoż miesiąca. Wcześniej postanowiono, w odpowiedzi na pismo Georgiewa do Stalina z 5 kwietnia, że strona sowiecka dostarczy Bułgarii w okresie od 1 maja do 21 lipca 1946 r. 20 tys. ton pszenicy i 20 tys. ton

⁴⁷ FRUS 1946, vol. VI, s. 189–190; *SSSR i strany narodnoj demokratii*, s. 87.

⁴⁸ FRUS 1946, vol. VI, s. 189–190; *SSSR i strany narodnoj demokratii*, s. 87–88.

⁴⁹ Kołodnikowa, *op. cit.*, s. 50–51.

⁵⁰ FRUS 1946, vol. VI, s. 189–190.

⁵¹ *SSSR i strany narodnoj demokratii*, s. 393.

⁵² Szewiakow, *op. cit.*, s. 177.

kukurydzy w zamian za surowce bułgarskie, m.in. 20 tys. ton tytoniu⁵³. Dodatkowe dostawy zbóż do Rumunii i Bułgarii nie były, jak wynika z zawartych porozumień, aktem wspaniałości pomocy Związku Sowieckiego dla tych krajów, a tylko przykładem, w jaki sposób Moskwa wykorzystywała trudności aprowizacyjne państw wschodnioeuropejskich. Rumunia i Bułgaria, analogicznie jak i inne kraje tego regionu, w zamian za zboże dostarczały stronie sowieckiej żądane przez nią surowce. Brak dostępu do tekstu sowiecko-bułgarskiej umowy handlowej z 27 kwietnia uniemożliwia zaprezentowanie zasad, na jakich została oparta wymiana handlowa między tymi krajami w okresie od 1 kwietnia 1946 do 31 marca 1947 r.⁵⁴

O ile zdominowane przez komunistów rządy Rumunii i Bułgarii mogły liczyć na jakąkolwiek przychylność strony sowieckiej w rokowaniach gospodarczych, zwłaszcza w kwestii zmiany terminów spłat zobowiązań finansowych, to kierowany przez polityków NPDR rząd węgierski spotykał się jedynie z niechęcią władz ZSSR. 29 marca poseł Węgier w Moskwie Gyula Szekfü podczas rozmowy z wiceministrem spraw zagranicznych A. Wyszyńskim przedstawił trudną sytuację gospodarczą swojego kraju. Jednocześnie oświadczył on, że premier F. Nagy i prezydent Zoltan Tildy oczekują wsparcia rządu sowieckiego w przewyciężaniu kryzysu ekonomicznego. Wyszyński udzielił Szekfü wymijającej odpowiedzi. Zdaniem dyplomaty sowieckiego kryzys na Węgrzech mógłby zostać przewyciężony po unormowaniu w tym kraju sytuacji politycznej. Co w rozumieniu Moskwy mogło oznaczać tylko jedno – więcej władzy dla komunistów. Wyszyński krytykował także brak trwałej współpracy partii demokratycznych. Wyraził również niezadowolenie ze zbyt wolnego tempa wykonywania przez stronę węgierską postanowień układu rozejmowego⁵⁵. Treść i forma wypowiedzi świadczyły o nieprzychylnym stosunku ZSSR do polityki wewnętrznej i zagranicznej rządu F. Nagya.

Rozmowa Szekfü z Wyszyńskim, podczas której dyplomata węgierski wspominał również o dążeniu jego rządu do uzyskania wsparcia strony sowieckiej dla postulatów Budapesztu w kwestii postanowień traktatu pokojowego, stanowiła jeden z etapów przygotowań do wizyty w Moskwie premiera Nagya. Politycy węgierscy, równoległe do prac RMSZ, zabiegali w stolicach trzech mocarstw o uzyskanie jak najkorzystniejszych warunków pokojowych dla swojego kraju. Celowi temu miała również służyć, rozpoczęta 9 kwietnia, wizyta Nagya w Moskwie⁵⁶. Rozmowy sowiecko-węgierskie koncentrowały się wokół spraw gospodarczych i traktatu pokojowego. Nagy zabiegał o złagodzenie postanowień ekonomicznych układu rozejmowego. Ostatecznie strona sowiecka uwzględniła jedną z jego prośb, wyrażając zgodę na przedłużenie terminu spłat reparacji z 6 do 8 lat⁵⁷. W następnych miesiącach 1946 r. poczyniła także pewne dalsze ustępstwa. 11 maja zwrócono Węgom 12 statków wchodzących w skład ich floty dunajskiej,

⁵³ SBO, s. 229, 230–231.

⁵⁴ Kwestii tej nie wyjaśnia także historyk bułgarski, pomimo znajomości tekstu umowy znajdującej się w Centralnym Archiwum Narodowym Bułgarii. N a k o w, *op. cit.*, s. 114–115.

⁵⁵ *Sowietsko-wiengierskije odnoszenija 1945–1948*, Moskwa 1969 (dalej: SWO), s. 134–136.

⁵⁶ Premierowi towarzyszyli: wicepremier Arpad Szakaszciz, minister spraw zagranicznych Janos Gyöngyössi oraz minister transportu i łączności E. Gerö. SWO, s. 141–142; FRUS 1946, vol. VI, s. 280–282.

⁵⁷ SWO, s. 141–142.

które przejęły oddziały Armii Czerwonej i traktowały jako sowiecką zdobycz wojenną⁵⁸. W połowie lipca MSZ ZSSR podjęło decyzję o przekazaniu Budapesztowi majątku węgierskiego znajdującego się w sowieckiej strefie okupacyjnej Austrii⁵⁹. Ponadto władze sowieckie zaaprobowały również kolejną propozycję premiera Nagy w kwestii spłacania reparacji. 28 lipca zastępca przewodniczącego SKK w Budapeszcie przekazał rządowi węgierskiemu nowy plan spłat reparacji: 1946 r. – 21,8 mln dol. USA, 1947 r. – 23 mln dol., 1948 r. – 25 mln dol., a w latach 1949–1950 po 30 mln dol.⁶⁰

Strona sowiecka, poczynając od końca marca 1946 r., zdecydowała się na złagodzenie postanowień ekonomicznych układu rozejmowego z Węgrami, zarówno ze względu na wzrost wpływów partii komunistycznej w tym okresie, jak i na rozpoczęcie realizacji układu gospodarczego z 27 sierpnia 1945 r. W dniu 26 marca 1946 r. w Budapeszcie zostało podpisane porozumienie wykonawcze w sprawie towarzystw mieszanych. Na ich mocy powołano do życia spółkę sowiecko-węgierską do eksploatacji Węgierskich Linii Lotniczych. Natomiast na początku kwietnia – spółki zajmujące się poszukiwaniem, wydobywaniem i rafinacją ropy naftowej i gazu oraz sprzedażą artykułów pochodnych, a także do eksploatacji złóż boksytów i produkcji aluminium⁶¹.

W kwestiach politycznych stanowisko ZSSR wobec postulatów węgierskich było jednoznacznie negatywne. Nagy i towarzyszący mu politycy przedłożyli stronie sowieckiej projekt zwrotu Węgom części Siedmiogrodu (terytorium o powierzchni 22 tys. km²). Stalin i Mołotow nie wykazali zainteresowania propozycją węgierską, ale nie wyrazili sprzeciwu wobec możliwości przedstawienia jej na konferencji paryskiej. Jednocześnie Mołotow i dyrektor departamentu europejskiego MSZ ZSSR Dekanozow doradzali omówienie tej sprawy z rządem P. Grozy, a nawet zaferowali pomoc w podjęciu rozmów węgiersko-rumuńskich⁶². Politycy węgierscy, opuszczając Moskwę 18 kwietnia, zbyt optymistycznie oceniali wyniki rozmów z przywódcami sowieckimi. Premier F. Nagy i pozostali członkowie delegacji węgierskiej po powrocie do kraju przedstawili stanowisko sowieckie w sprawie Siedmiogrodu jako wyraz poparcia dla ich postulatów terytorialnych. Analogiczną ocenę rozmów moskiewskich zaprezentowali również przywódcy Węgierskiej Partii Komunistycznej. Rzeczywistość okazała się być całkowicie odmienna. Strona węgierska miała się bardzo szybko przekonać, że rząd sowiecki zdecydowanie opowiada się przeciwko jakimkolwiek zmianom terytorialnym na niekorzyść Rumunii. Próba dialogu rządu Nagya z Bukaresztem zakończyła się fiaskiem, a 7 maja RMSZ podjęła decyzję o pozostawieniu całego terytorium Siedmiogrodu (tzw. Transylwanii Północnej) w granicach Rumunii. Natomiast władze sowieckie odrzuciły propozycję ministra spraw zagranicznych Węgier w sprawie przyjazdu do Moskwy i przedyskutowania sprawy granicy węgiersko-rumuńskiej⁶³.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 149–150.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 158.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 150–151, 158–160.

⁶¹ Nowak, *op. cit.*, s. 172–180.

⁶² FRUS 1946, vol. VI, s. 280–282; Koryn, *Rumunia w polityce wielkich mocarstw*, s. 196; Nowak, *op. cit.*, s. 189–190.

⁶³ *Raport Poselstwa RP w Bukareszcie*, 28 VI 1946, AMSZ, z. 6, t. 315, npag.; FRUS 1946, vol. VI, s. 298–299.

Analogicznie do przypadku Siedmiogrodu nieuzasadniony był optymizm Nagya w odniesieniu do stanowiska ZSSR wobec sporu między Budapesztem i Pragą wokół problemu wysiedlenia mniejszości węgierskiej z terytorium Czechosłowacji⁶⁴. Strona sowiecka szybko rozwiązała złudzenia rządu węgierskiego, hamując antyczeską propagandę Budapesztu, głoszącą poparcie trzech mocarstw dla rządu Nagya w sporze z władzami czechosłowackimi. Wkrótce po zakończeniu rozmów w Moskwie władze ZSSR dały Węgrom do zrozumienia, że nie zobowiązały się do wspierania ich postulatów i żądań wysuwanych pod adresem Czechosłowacji⁶⁵.

Stanowisko sowieckie w sprawie Siedmiogrodu od momentu zawarcia układu rozejmowego z Rumunią było zbieżne z dążeniami Bukaresztu. Moskwa z jednej strony traktowała przekazanie Siedmiogrodu Rumunii jako rekompensatę dla tego kraju za utracone terytoria Besarabii i Bukowiny na rzecz ZSSR i Dobrudży Południowej na rzecz Bułgarii, z drugiej zaś Węgry rządzone przez partię demokratyczną nie mogły liczyć na poparcie władz sowieckich w jakiegokolwiek ważnej kwestii politycznej. Tym bardziej Moskwa nie zdecydowała się poprzeć Węgier w sporze z aliancką Czechosłowacją, w której coraz większe wpływy zdobywali komuniści.

Związek Sowiecki do połowy 1946 r. unikał angażowania się w spory między państwami Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej oraz nie naciskał na ich rozwiązanie. Spory między tymi krajami, przede wszystkim terytorialne, były przez Moskwę wykorzystywane w realizacji jej polityki imperialnej w tym regionie, urzeczywistnianej według zasady *divide et impera*. Jednocześnie na Kremlu oczekiwano, chociaż nie biernie, na rozstrzygnięcie niektórych z nich w traktatach pokojowych. Pozostawał tylko problem, aby decyzje podjęte przez RMSZ były zgodne z intencjami strony sowieckiej. Dlatego też kierownictwo moskiewskiego MSZ koncentrowało w tym czasie swoją uwagę na opracowaniu warunków pokoju dla Włoch, Rumunii, Bułgarii, Węgier i Finlandii. Ponadto coraz większe trudności w utrzymaniu współpracy mocarstw skłaniały ZSSR nie tylko do przyspieszania procesu uzależniania państw wschodnioeuropejskich od Moskwy, ale także do działań na rzecz eliminowania napięć w stosunkach między nimi. Rząd sowiecki, bezpośrednio przed konferencją paryską, podjął działania na rzecz koordynacji zadań krajów tzw. demokracji ludowej, które miały wspierać Moskwę w dążeniu do zagwarantowania interesów ZSSR w Rumunii, Bułgarii i na Węgrzech. Działania te miały również przynieść korzystne warunki pokojowe Rumunii i Bułgarii. W przypadku Węgier było to niemożliwe. Związek Sowiecki zabiegał także o umieszczenie w traktatach pokojowych postanowień korzystnych dla Jugosławii – w traktacie z Włochami, i Czechosłowacji – w traktacie z Węgrami.

Wyjaśnienie stanowisk i koordynowanie działań ZSSR z krajami wschodnioeuropejskimi w zakresie polityki zagranicznej odbywało się kanałami partyjnymi, dyplomatycznymi oraz podczas wizyt delegacji rządowych w Moskwie. W okresie maj–lipiec 1946 r. odbyły się rozmowy przywódców sowieckich z przedstawicielami władz Polski, Jugosławii i Czechosłowacji. Zasadniczym przedmiotem rokowań były stosunki dwustronne, rozwiązywanie kwestii spornych w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej oraz współdziałanie krajów tego regionu na

⁶⁴ Nowak, *op. cit.*, s. 192–193.

⁶⁵ *Sprawozdanie prasowe Ambasady RP w Pradze*, 1946, d. CA KC PZPR (obecnie AAN), sygn. 295/XX–91, t. 1, k. 13.

arenie międzynarodowej – pod nadzorem Moskwy. MSZ ZSSR uzgadniało, a w zasadzie instruowało rządy Polski, Jugosławii i Czechosłowacji w kwestii wspólnego stanowiska na zbliżającej się konferencji paryskiej.

W dniu 23 maja w Moskwie rozpoczęły się rozmowy polsko-sowieckie, chociaż właściwszym określeniem byłoby „rozmowa”, ponieważ najważniejsze problemy zostały rozstrzygnięte w trakcie jednego spotkania delegacji polskiej ze Stalinem i Mołotowem⁶⁶. Podczas rokowań na tematy gospodarcze strony postanowiły anulować wzajemne zobowiązania finansowe z tytułu utworzenia i utrzymania oddziałów wojska polskiego w latach 1941–1942 i 1943–1944 oraz z tytułu utrzymania oddziałów Armii Czerwonej na terenie Polski. Brak dokumentacji wydatków poniesionych przez obie strony w czasie wojny, a podlegających wzajemnym rozliczeniom, nie pozwala na ustalenie liczb, natomiast nie ulega wątpliwości, kto stracił na decyzji o anulowaniu zobowiązań finansowych Polski i ZSSR wobec siebie, nie mówiąc już o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku rekwizycji dokonywanych przez wojska sowieckie, zwłaszcza na terytorium byłych ziem niemieckich położonych na wschód od linii Odry i Nysy Łużyckiej. Kolejnym porozumieniem, które jedynie przynosiło korzyści stronie sowieckiej, było udzielenie TRzJN długoterminowego kredytu na zakup w ZSSR sprzętu wojskowego⁶⁷.

Natomiast trudnymi do uzgodnienia okazały się te kwestie, o których rozstrzygnięcie zabiegała strona polska. Nie udało się delegacji polskiej uzyskać pożyczki na proponowanych przez siebie zasadach, przede wszystkim jak najszybszego uzgodnienia terminu pomocy finansowej ZSSR. Strona sowiecka wyraziła jedynie zgodę na zasadę „kredytu otwartego”, jednakże szczegóły były ustalane po zakończeniu wizyty rządowej przez ministra przemysłu Hilarego Minca z sowieckim ministrem finansów Arsienij G. Zwieriewem. W trakcie wizyty omawiano problemy związane z repatriacją Polaków z ZSSR i rewindykacją polskich dóbr kultury⁶⁸. Postulaty zgłaszane wówczas przez stronę polską nie zostały nigdy rozwiązane po jej myśli.

Wśród tematów politycznych dominowały sprawy związane z uregulowaniami pokojowymi w Europie. Strona polska – z powodu wcześniejszego sprzeciwu ZSSR wobec dążeń TRzJN do uznania Polski za sygnatariusza traktatów pokojowych z Włochami, Rumunią i Węgrami – nie powróciła do tego problemu w czasie rozmów w Moskwie⁶⁹. Sądowna natomiast stanowisko sowieckie w sprawie warunków pokoju dla Niemiec, w związku z podjęciem tej problematyki na paryskiej sesji RMSZ. Przedstawiciele ówczesnych władz polskich szczególnie byli zainteresowani stanowiskiem Kremla w kwestii granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej. Stalin zapewniał delegację TRzJN o niezmienności polityki sowieckiej wobec Niemiec, w tym także w sprawie ich powojennych granic, co w kilka miesięcy później okazało się nie takie jednoznaczne⁷⁰.

Przedmiotem rozmów polsko-sowieckich był także stan stosunków między

⁶⁶ *Protokół z posiedzenia Rady Ministrów TRzJN*, 29 V 1946, APEOM, Protokoły z posiedzeń rządu (odpisy).

⁶⁷ *Ibidem*; DMMSPR, t. IX, s. 103–104.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ Szerzej na ten temat zob.: R. Zięba, *Stanowisko polskie w sprawie traktatów pokojowych 1947*, Warszawa 1981, s. 51.

⁷⁰ *Protokół z posiedzenia Rady Ministrów TRzJN*, 29 V 1946.

Warszawą i Pragę. Stalin w tym czasie stopniowo rezygnował z odkładania terminu rozwiązania problemów spornych w Europie Środkowo-Wschodniej, jednakże w dalszym ciągu wykorzystywał je jako jeden z elementów sprawowania nadzoru nad krajami tego regionu. Podczas rozmowy z delegacją TRzJN oświadczył, że jest przeciwny inicjatywie dyplomatycznej rządu Zdenka Fierlingera, zmierzającej do uzyskania przez Czechosłowację nabytków terytorialnych kosztem odzyskanego przez Polskę Śląska. Oznaczało to zmianę wcześniejszego stanowiska przywódców sowieckich (Stalina i Mołotowa), którzy początkowo nie sprzeciwiali się, aby kwestie sporne między Warszawą i Pragę były wniesione na forum RMSZ⁷¹. Jednakże postulaty zawarte w nocy ministra spraw zagranicznych Jana Masaryka, przekazanej 25 kwietnia 1946 r. ambasadorom ZSSR, USA, Wielkiej Brytanii i Francji – w myśl których strona czechosłowacka domagała się włączenia w granice swojego państwa ziemi głubczyckiej i raciborskiej, całej Kotliny Kłodzkiej, Wałbrzyskiego, Jeleniogórskiego i Karkonoszy oraz tzw. worka żytawskiego wraz z terenami na północ od Rudaw należącymi do strefy sowieckiej, a ponadto miejscowości Fürth im Walde, leżącej w amerykańskiej strefie okupacyjnej Niemiec – nie spotkały się z aprobatą rządu ZSSR⁷². W maju 1946 r. Stalin opowiedział się za rozwiązaniem sporu polsko-czechosłowackiego w drodze dwustronnych negocjacji; był zdecydowanie przeciwny jego umiędzynarodowieniu.

W dniu, w którym delegacja polska opuszczała Moskwę (27 maja), wizytę rozpoczynała delegacja rządu Jugosławii. Premierowi Josipowi Broz-Tito towarzyszyli: minister spraw wewnętrznych Aleksander Ranković, minister przemysłu Boris Kidrić i szef sztabu generalnego Koča Popović⁷³. Tito przybył do ZSSR niemal bezpośrednio po zawarciu przez rząd FLRJ paktów politycznych z Polską (18 marca) i Czechosłowacją (9 maja). Polityka Belgradu, zmierzająca do tworzenia systemu powiązań gospodarczych i politycznych w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej, była wówczas akceptowana, a przynajmniej tolerowana przez Moskwę⁷⁴.

Zasadniczy cel wizyty w Moskwie dla delegacji jugosłowiańskiej stanowiło omówienie ze Stalinem i Mołotowem przebiegu prac nad przygotowaniem traktatów pokojowych i dokonanie ustaleń w kwestii współdziałania na konferencji paryskiej. Rząd jugosłowiański był przede wszystkim zainteresowany warunkami pokoju z Włochami. Tito zamierzał w Moskwie zabiegać o poparcie przez stronę sowiecką jego dążeń w sprawie uzyskania jak najkorzystniejszej granicy z Włochami, w tym włączenie Triestu w skład terytorium państwa jugosłowiańskiego⁷⁵. Dotychczas ZSSR opowiadał się za urzeczywistnieniem postulatów Belgradu. Propozycje sowieckie zgłoszone na londyńskiej sesji RMSZ przewidywały wytyczenie granicy jugosłowiańsko-włoskiej zgodnie z zasadą etnograficzną oraz włączenie Triestu jako jednostki federacyjnej do Jugosławii i ustanowienie dla tego miasta statusu wolnego portu pod zarządem komisji międzynarodowej. Również

⁷¹ Kaplan, *op. cit.*, s. 63–64.

⁷² *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1946, Council of Foreign Ministers*, vol., Washington 1970 (dalej: FRUS 1946, vol. II), s. 123; M. K. Kamiński, *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945–1948*, Warszawa 1991, s. 217–218.

⁷³ „Borba”, Beograd, 11 VI 1946.

⁷⁴ *SSSR i strany narodnoj demokracji*, s. 155–156.

⁷⁵ Z. R u t y n a, *Jugosławia na arenie międzynarodowej*, Warszawa 1981, s. 228–229.

przedstawiciele ZSSR w czterostronnej komisji ekspertów, powołanej przez RMSZ, badającej w marcu 1946 r. skład etniczny ludności na terenach pogranicznych, postulowali przekazanie Jugosławii całej Krainy Julijskiej i Triestu⁷⁶. W maju 1946 r. Stalin i Mołotow poinformowali Titę o przebiegu dyskusji nad tekstem traktatu pokojowego dla Włoch podczas pierwszej części paryskiej sesji RMSZ, podkreślając negatywne stanowisko USA i Wielkiej Brytanii wobec postulatów jugosłowiańskich. Jednocześnie zapewniali premiera rządu FLRJ, że strona sowiecka będzie popierała żądania terytorialne Belgradu i swój projekt w tej sprawie przedłoży na najbliższym posiedzeniu RMSZ⁷⁷.

Rokowania gospodarcze przebiegały mniej harmonijnie. Rozbieżności stanowisk powstały na tle sowieckiej koncepcji powołania towarzystw mieszanych. Politycy jugosłowiańscy niechętnie ustosunkowali się do projektu utworzenia wspólnego przedsiębiorstwa eksploatacji ropy naftowej i wspólnego banku, uważając, że działalność spółek mieszanych w Jugosławii powinna przede wszystkim przyczynić się do uprzemysłowienia kraju. Stalin oświadczył, że nie będzie czynił w tej kwestii nacisków i podobnie, jak w przypadku Polski, strony mogą nie podejmować tej formy współpracy. Ostatecznie postanowiono podpisać porozumienie, zawierające ogólne zasady tworzenia spółek mieszanych. Dopiero po powrocie do kraju delegacji rządu Jugosławii rozpoczęły się sowiecko-jugosłowiańskie negocjacje w sprawie powołania wspólnych towarzystw do eksploatacji i dystrybucji ropy naftowej, do produkcji żelaza, stali i metali kolorowych, wspólnej linii lotniczej, wspólnego przedsiębiorstwa żeglugowego oraz wspólnego banku.

W lutym 1947 r. strony podpisały dwa pierwsze porozumienia wykonawcze: 1) o powołaniu dunajskiego przedsiębiorstwa żeglugowego i 2) o utworzeniu wspólnego towarzystwa komunikacji lotniczej. Jednak sowiecko-jugosłowiańskie współdziałanie w tym kierunku nie rozwinęło się. W połowie 1947 r. Moskwa i Belgrad zrezygnowały z tworzenia dalszych spółek⁷⁸. Przedmiotem rozmów sowiecko-jugosłowiańskich w maju–czerwcu 1946 r. były także zasady wymiany handlowej i dostaw do Jugosławii sprzętu wojskowego. Rząd ZSSR udzielił stronie jugosłowiańskiej długoterminowego kredytu na zakup broni. Umowy wykonawcze dotyczące porozumienia wojskowego zostały zawarte w końcu 1946 r., w wyniku negocjacji przeprowadzonych w listopadzie–grudniu w Moskwie⁷⁹.

Podczas rozmowy Stalin–Tito powrócono do złożonej w kwietniu 1945 r. przez szefa Komunistycznej Partii Jugosławii podczas poprzedniej jego wizyty w Moskwie propozycji tworzenia, w miejsce rozwiązanego w maju 1943 r. Kominternu, nowego ośrodka koordynacyjnego partii komunistycznych. O ile w kwietniu 1945 r. strona sowiecka nie podjęła rozmów w tej sprawie, to w rok później Stalin powrócił do inicjatywy Tity. Sugerował, aby KPJ oficjalnie zainspirowała akcję na rzecz powołania międzynarodowej organizacji komunistycznej, która spełniałaby przede wszystkim rolę centrum informacji międzypartyjnej. Kwestia ta była ponownie przedmiotem rozmów 9 czerwca, w których uczestniczyli przywódcy Bułgarskiej Partii Robotniczej (komunistów): Georgi Dymitrow,

⁷⁶ *SSSR i strany narodnej demokracji*, s. 158–159.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 148, 159; Rutyna, *op. cit.*, s. 228.

⁷⁸ D. Djilas, *Rozmowy ze Stalinem*, Paryż 1962, s. 97; *SSSR i strany narodnej demokracji*, s. 167–168.

⁷⁹ *SSSR i strany narodnej demokracji*, s. 154.

Wasył Kołarow i Trajczko Kostow, przebywający w Moskwie. W trakcie tej trójstronnej konferencji zapadła decyzja o rozpoczęciu wstępnych prac przygotowawczych do powołania pod nadzorem Moskwy nowego ośrodka kontrolowania ruchu komunistycznego⁸⁰.

Ostatnią z trzech wizyt w Moskwie delegacji rządowych państw Europy Środkowo-Wschodniej, w okresie poprzedzającym konferencję paryską, była wizyta delegacji władz Czechosłowacji. Rozmowy sowiecko-czechosłowackie na szczeblu rządowym poprzedziło uregulowanie problemu wymiany ludności. Kwestię przesiedleń z Rusi Podkarpackiej regulowała umowa z 29 czerwca 1945 r. Pozostawała do rozwiązania sprawa mniejszości czeskiej na Wołyniu. 10 czerwca 1946 r. strony zawarły porozumienie, które pozwoliło osobom narodowości czeskiej i słowackiej zamieszkałej w ZSSR na podjęcie decyzji o powrocie do ojczyzny. Analogiczne postanowienie zawierała umowa w stosunku do Białorusinów, Ukraińców i Rosjan mieszkających w Czechosłowacji, pragnących przesiedlić się do Związku Sowieckiego⁸¹.

W połowie 1946 r. nastąpiła wyraźna zmiana w stosunku władz sowieckich wobec Czechosłowacji. Był to przede wszystkim efekt wyników wyborów parlamentarnych przeprowadzonych 26 maja. Zwycięstwo komunistów (KPCz i KPS uzyskały łącznie 37,94% głosów) w wyścigu z partią narodowosocjalistyczną o pierwsze miejsce w parlamencie oraz fakt, że na czele nowego rządu stanął komunista Klement Gottwald, skłoniły zapewne Stalina do pewnej ustępliwości wobec wcześniejszych propozycji czechosłowackich. Podczas wizyty Gottwalda, ministra spraw zagranicznych Jana Masaryka oraz podsekretarza stanu w praskim MSZ Valdo Clementisa w Moskwie w dniach 20-25 lipca dominowała tematyka gospodarcza. Omawiano problem zwrotu mienia czechosłowackiego znajdującego się w sowieckich strefach okupacyjnych Austrii i Niemiec oraz kwestię przynależności majątku byłych obywateli czechosłowackich narodowości niemieckiej i węgierskiej. Władze ZSSR uważały dotychczas majątek ten za zdobycz wojenną, rekwirując jego część. W wyniku negocjacji strona sowiecka przyjęła stanowisko Pragi w tej sprawie, uznając majątek byłych obywateli Czechosłowacji, bez względu na ich narodowość, za własność państwa czechosłowackiego. Postanowiła także przekazać rządowi Gottwalda zakłady chemiczne w Mosté, które zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami dwustronnymi jako wybudowane przez Niemcy miały zostać oddane ZSSR. Gottwald uzyskał również zapewnienie Stalina, że mienie czechosłowackie pozostające w sowieckich strefach okupacyjnych Niemiec i Austrii będzie zwrócone właścicielom w możliwie krótkim czasie⁸². Ponadto strony uzgodniły i podpisały umowę o komunikacji lotniczej między ZSSR i Czechosłowacją oraz przygotowały do podpisania umowę o komunikacji kolejowej⁸³. Ustalono także zasady eksportu do Czechosłowacji sowieckiego sprzętu wojskowego na analogicznych warunkach, jak przewidziane w umowach z Polską i Jugosławią⁸⁴.

⁸⁰ Rutyna, *op. cit.*, s. 228-229; M. Isusow, *Stalin a stosunki bułgarsko-jugosłowiańskie (1944-1948)*, [w:] *Polska-Bułgaria przez wieki XVII-XX. Materiały z sesji Komisji Historycznej Polsko-Bułgarskiej*, pod red. W. Balceraka, Warszawa 1991, s. 156-157.

⁸¹ *Sowiecko-czechosłowackije odnoszenija 1945-1960. Dokumenty i materiaty*, Moskwa 1972, s. 73.

⁸² FRUS 1946, vol. VI, s. 210-211; J. Čierny, *Nová orientácia zahraničnej politiky Československa, 1941-1948*, Bratislava 1979, s. 191.

⁸³ Kołodnikowa, *op. cit.*, s. 51.

⁸⁴ FRUS 1946, vol. VI, s. 210-211.

Podczas rozmów sowiecko-czechosłowackich w lipcu 1946 r. oprócz spraw gospodarczych omawiano także problemy polityczne. Strona sowiecka deklarowała gotowość poparcia postulatów czeskich zgłaszanych do traktatu pokojowego z Węgrami. Natomiast strona czechosłowacka zobowiązała się uzgadniać z delegacją sowiecką oraz delegacją Polski i Jugosławii wspólne stanowisko podczas konferencji paryskiej⁸⁵.

Stalin w oddzielnej rozmowie z Gottwaldem poruszył kwestię stosunków polsko-czechosłowackich. Postulował jak najszybsze zawarcie paktu politycznego między Warszawą a Pragą. Jednocześnie proponował, aby sprawy granicy i mniejszości narodowych zostały uregulowane w terminie późniejszym w wyniku negocjacji między zainteresowanymi stronami. Stalin pragnął w ten sposób wykluczyć możliwość włączenia się do rozstrzygania polsko-czechosłowackiego sporu terytorialnego mocarstw anglosaskich⁸⁶.

Bezpośrednio po zakończeniu wizyty delegacji czechosłowackiej w Moskwie, 27 lipca ambasador Wiktor Z. Lebediew wręczył wiceministrowi spraw zagranicznych RP Zygmuntovi Modzelewskiemu orędzie Stalina skierowane do Osóbki-Morawskiego i Bieruta⁸⁷. Tego samego dnia w Pradze prezydent Beneš, a 29 lipca premier Gottwald otrzymali również orędzie Stalina dotyczące stosunków polsko-czechosłowackich. Strona sowiecka powołując się na klauzulę w układzie sowiecko-czechosłowackim z 12 grudnia 1943 r., przewidującą przystąpienie do niego partnera polskiego, postulowała zawarcie „w najbliższym czasie, w miarę możliwości w sierpniu tegoż [tj. 1946] roku” paktu politycznego⁸⁸. Strona sowiecka uważała, że powstałyby wówczas warunki do rozwiązania w ciągu najbliższych dwóch lat wzajemnych roszczeń terytorialnych⁸⁹.

Prezydent Beneš i rząd czechosłowacki nie później niż 31 lipca, a władze polskie 1 sierpnia udzieliły odpowiedzi na pismo Stalina. Zarówno Warszawa, jak i Praga zaakceptowały propozycję sowiecką, wyrażając zgodę na podpisanie paktu. Jednak TRZJN domagał się, aby warunek dwuletniego terminu regulowania sporu oraz prawa mniejszościowe ludności polskiej na Zaolziu w okresie przejściowym zostały zapisane w dokumencie załączonym do paktu sojuszniczego⁹⁰. Natomiast strona czechosłowacka pragnęła aktualną pozostawić sprawę swoich roszczeń terytorialnych wobec byłych ziem niemieckich⁹¹. Otwarcie obrad konferencji paryskiej uniemożliwiło przystąpienie stron do negocjowania paktu. Rozmowy polsko-czechosłowackie rozpoczęły się dopiero 12 sierpnia w Paryżu⁹².

Polityka sowiecka wobec krajów Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej w pierwszej połowie 1946 r. kształtowała się przede wszystkim pod wpływem załamywania się współdziałania mocarstw. Stalin widząc, że niemożliwe będzie utrzymanie w stosunkach z Waszyngtonem i Londynem korzystnego dla Moskwy *status quo* z okresu wojny, postanowił ugruntować wpływ ZSSR w tej części

⁸⁵ SSSR i strony narodnej demokracji, s. 89.

⁸⁶ Kaplan, *op. cit.*, s. 64–65.

⁸⁷ Orędzie rządu sowieckiego do władz polskich, 27 VII 1946, AMSZ, z. 6, t. 186.

⁸⁸ Kaplan, *op. cit.*, s. 64–65; Čierny, *op. cit.*, s. 218.

⁸⁹ Orędzie rządu sowieckiego do władz polskich, 27 VII 1946.

⁹⁰ Pismo rządu polskiego do rządu ZSSR, 1 VIII 1946, AMSZ, z. 6, t. 186; Kamiński, *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne*, s. 248.

⁹¹ Notatka z rozmowy rady Ambasady RP w Pradze R. Staniewicza z wicepremierem F. Fierlingerem, 31 VII 1946, AMSZ, z. 6, t. 133; Kaplan, *op. cit.*, s. 65.

⁹² Kamiński, *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne*, s. 252 n.

kontynentu europejskiego. Miało temu służyć przyspieszenie procesu uzależnienia, zarówno politycznego, jak i ekonomicznego, krajów wschodnioeuropejskich od Moskwy. W okresie między styczniem a lipcem 1946 r. władze ZSSR doprowadziły do zawarcia z tymi państwami umów: o tworzeniu spółek mieszanych, komunikacyjnych i handlowych, które w znacznym stopniu podporządkowywały ich gospodarki gospodarce sowieckiej – rozszerzały dotychczasowy zakres uzależnienia. Analogiczną rolę miały spełnić porozumienia o sprzedaży Polsce, Jugosławii i Czechosłowacji sprzętu wojskowego i broni. Stanowiły one zapowiedź niedopuszczenia do stworzenia systemów obronnych tych państw, niezależnych od kontroli Związku Sowieckiego.

W związku z konferencją paryską władze sowieckie podjęły działania zmierzające do poszerzenia zakresu podporządkowania Moskwie także polityki zagranicznej państw środkowoeuropejskich. Osiągnęły w tym względzie pełen sukces. Przebieg obrad konferencji w sprawie traktatów pokojowych z państwami byłymi satelitami III Rzeszy ujawnił całkowite uzależnienie w tym względzie Polski, Jugosławii, a także Czechosłowacji od ZSSR. Jednym z elementów podporządkowania politycznego tego regionu Moskwie było przyspieszenie likwidowania sporów, głównie terytorialnych i ludnościowych, między poszczególnymi krajami. Stalin podjął w pierwszej połowie 1946 r. działania, które miały wyciszyć wszystkie napięcia między państwami wschodnioeuropejskimi, aby wykluczyć możliwość rozstrzygania tych sporów na forum międzynarodowym. Moskwa miała być w tych sprawach jedynym arbitrem.

Pierwsza połowa 1946 r. w polityce sowieckiej wobec państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej przyniosła działania ZSSR stanowiące początek okresu, w którym miały zniknąć nawet pozory suwerenności krajów tego regionu.

Henryk Bartoszewicz

ПОЛИТИКА СОВЕТСКОГО СОЮЗА ПО ОТНОШЕНИЮ К ГОСУДАРСТВАМ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ
ПЕРЕД МИРНОЙ КОНФЕРЕНЦИЕЙ В ПАРИЖЕ (ЯНВАРЬ-ИЮЛЬ 1946 ГОДА)

Резюме

Во второй половине 1944 года одновременно со вступлением советской армии на территории государств Центральной и Юго-Восточной Европы начался процесс подчинения их Москве. Различая, существующие в юридической международной и внутренней ситуации отдельных государств, привели к тому, что политике совершившихся фактов, которую осуществлял Советский Союз на территориях, завоеванных советской армией и контролируемых НКВД, должно было сопутствовать создание классических международных связей. Мало было того, что СССР осуществлял непосредственное господство через коммунистические партии и поставленных в главных ведомствах правительств этих стран московских советников.

В 1944-45 годах были заключены двусторонние договоры, которые создавали юридические международные основы зависимости стран Центральной и Юго-Восточной Европы от СССР. Политика Советского Союза с начала 1946 года формировалась под влиянием кризиса в отношениях между державами военных союзников. В Москве решили усилить действия, направленные к установлению скорейшей зависимости от СССР стран Центральной и Юго-Восточной Европы. Заключённые в 1945 году и в первой половине 1946 года двусторонние экономические договоры подчинили экономику восточноевропейских государств советской эко-

номике. Этой же цели служили договора о продаже Польше, Югославии и Чехословакии советского военного оборудования и оружия, которые дополнительно усиливали зависимость оборонных систем этих стран от СССР. В это же время были созданы основы специальной системы эксплуатации экономики этих государств Советским Союзом – так называемые смешанные компании. Если речь идёт о Польше, то здесь выступили другие методы экономической эксплуатации, между прочим, доставки польского угля в Советский Союз по специальным ценам, фактически низким, чем цена его добычи.

Государства Центральной и Юго-Восточной Европы потеряли также самостоятельность действий на международной арене. Это особенно бросалось в глаза во время подготовки и в ходе мирной конференции в Париже. Делегации правительств Польши, Югославии и Чехословакии были поочередно вызваны в Москву с целью „согласовать” их позицию по отношению к мирным договорам с государствами, которые были сателлитами Третьего рейха. Советские власти в первой половине 1946 года постепенно стали отказываться от соблюдения даже видимости суверенности государств Центральной и Юго-Восточной Европы.

Перевод Светлана Ожеховска

Henryk Bartoszewicz

THE SOVIET UNION POLICY TOWARDS THE STATES OF CENTRAL AND SOUTH-EASTERN EUROPE BEFORE THE PARIS PEACE CONFERENCE (JANUARY–JULY 1946)

Summary

In the second half of 1944 following the Soviet Armies' invasion on the territory of the Central and South-Eastern European states, a process of their subordination to Moscow has been started. The existing differences in the international and the internal situation of the respective states caused that creating by the USSR policy of the accomplished facts on the territories controlled by the Red Army and the NKVD, had to be accompanied by forming classical international connections. Exercising indirect authority by Moscow throughout the communist parties and the Soviet advisers appointed to the key resorts of these countries' governments, was not sufficient.

In the years 1944-1945 the bilateral agreements were concluded which made legal-international grounds for making the countries of Central and South-Eastern Europe dependent on the USSR. The Soviet Union policy from the beginning of 1946 was forming under influence of collapse of co-operation among the Great Powers. In Moscow they decided to reinforce the activities which were to make – as quickly as possible – Central and South-Eastern Europe dependent on the USSR. The bilateral economical agreements concluded in 1945 and in the first half of 1946 subordinated the East-European countries' economies to the Soviet economy. The contracts on selling to Poland, Yugoslavia and Czechoslovakia the Soviet military equipment and weapon, had the same goal and additionally made the defensive system of these states more dependent on the USSR. At that time the bases for a specific system of taking advantage on the economies of these countries by the USSR were created – so called: joint companies. In case of Poland it was replaced with other methods of economical exploitation, among other things – by delivery of Polish coal to the USSR at „special prices” which de facto were below real costs of output. The Central and South-Eastern European states lost independence of their activities on the arena of international politics as well. It appeared to be most clearly seen during the preparations and during the course of the Paris Peace Conference. Delegations of the Governments of Poland, Yugoslavia and Czechoslovakia were summoned successively to Moscow, and their position on the peace treaties with the states – ex-satellites of the Third Reich „was coordinated” there. In the first half of 1946 the Soviet authorities began to resign of saving even appearances of existence of Central and South-Eastern European states' sovereignty.

Translated by Stefan Kaczmarek